

Peter Kranendonk, Wiard Krook en Arno van de Brand

Archeologie en de Noord/Zuidlijn

Een bijzondere merktang voor textielloden uit de veertiende eeuw

In september 2005 begon op het Damrak een grootschalig archeologisch onderzoek vanwege de aanleg van de Noord/Zuidlijn.[1] In oktober 2006 werd het veldwerk op het Damrak voorlopig afgesloten. Daarnaast werd een archeologisch onderzoek uitgevoerd tijdens het ontgraven van enkele bouwputten, onder meer ten behoeve van de noordelijke verdeelhal voor het station Rokin. Het uitgebreide onderzoek op het Rokin zal naar verwachting vanaf eind 2007/begin 2008 plaatsvinden.

Het mag duidelijk zijn dat de verwerking en uitwerking van de grote hoeveelheid vondsten en gegevens nog niet is afgerond. Toch willen wij alvast een klein tipje van de sluier oplichten, door hier één van de vele verrassende vondsten nader te belichten.[2]

Onderzoek

Na de eerste campagnes op het Damrak en Rokin startte een intensief onderzoeksprogramma om de grote hoeveelheid verzamelde bodemvondsten en archeologische data te analyseren en te bestuderen. Met name het catalogiseren en rubriceren naar materiaalgroepen (bijvoorbeeld keramiek, bot, leer, hout en metaal), subgroepen en typen van de duizenden vondsten (waaronder vele bootshaken, messen, dolken en lepels), neemt veel tijd in beslag.

Behalve het onderzoek naar de culturele en tastbare resten van de afgelopen eeuwen vindt ook specialistisch onderzoek plaats naar het landschap, milieu en klimaat. Hier-

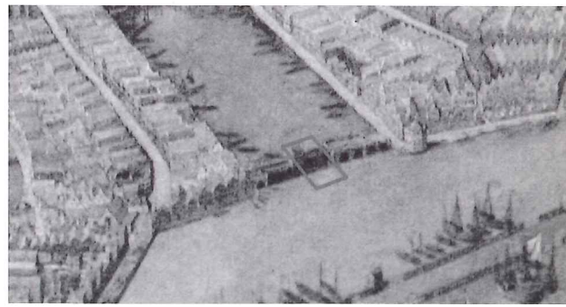

▲ Locatie van het onderzoeksterrein bij de Nieuwebrug, op de stadsplattegrond van Cornelis Anthonisz uit 1538

◀ De merktang uit het Damrak (NZD1-247)

voor werden veel bodemmonsters genomen tot een diepte van 25 m -NAP. Dit onderzoek richtte zich op de afzettingen van de Amstel, vooral in relatie tot het ontstaan en de ontwikkeling van Amsterdam. De genomen bodemmonsters boden echter ook de mogelijkheid onderzoek te doen naar afzettingen die van ver voor het ontstaan van Amsterdam dateren, tot zelfs meerdere tienduizenden jaren geleden.

De stempelkoppen van de tang

Een merktang uit de modder

Op 1 november 2005 kwam de archeologische begeleider zoals gebruikelijk met een grote hoeveelheid vondsten van onder de caisson naar boven. Tussen de vele vondsten van die middag bevond zich ook een object dat als tang kon worden geïdentificeerd. Het stuk gereedschap was aangetroffen in een grijsbruine, humeuze Amstelafzetting op een diepte van ongeveer 7,5 m -NAP. Hoewel de ijzeren tang was voorzien van een laag corrosie was het object goed geconserveerd, net zoals de meeste andere metalen bodemvondsten uit Amsterdam. Samen met de andere vondsten van die dag werd de tang in het archeologisch depot opgeslagen in afwachting van nader onderzoek.

In de loop van 2006 was de vondstverwerking zover gevorderd, dat ook de tang aan een reinigings- en conserveringsproces kon worden onderworpen. Tijdens de behandeling bleken we hier van doen te hebben met een uiterst zeldzame merktang voor het stempelen van textielloden.

De merktang, met een lengte van 37 cm, is vervaardigd van smeedijzer. De scharnierende armen zijn met een geklonken nagel aan elkaar verbonden. Aan de beide armen bevinden zich massieve stempelkoppen met een diameter van circa 3,5 cm. Eén van de armen is afgebroken.

De functie van de merktang is bekend: om de kwaliteit en de herkomst van de weefsels, waaronder laken, te kunnen achterhalen en garanderen, werden stoffen, na van stadswege door zogeheten waardeins te zijn gekeurd, voorzien van één of meerdere textielloden. Met behulp van de tang werden de loden stevig aan het textiel bevestigd. Bij het dichtknijpen van de tang werd de voor- en keerzijde van het lood voorzien van een merk. Ter verbetering van de indruk van het merk in het lood kon met een hamer op de verbrede achterzijde van de stempelkop worden geslagen.

Waarschijnlijk door slecht smeedwerk – in het smeedijzer moeten zich nog resten van organisch materiaal hebben bevonden – zaten in één van de stempelkoppen holle ruimten. De stempelkop deformeerde dan ook tijdens het gebruik van de tang. Ook de afgebroken arm duidt op een slechte samenstelling van het ijzer.

De stempels

Na het reinigen van de tang bleek tot ieders verrassing dat de stempelkoppen nog geheel intact en uiterst scherp gedetailleerd waren. Beide koppen tonen drie ronde stempels met een diameter van 1,3 tot 1,4 cm. De ene stempelkop toont driemaal het Amsterdamse stadswapen (een wapenschild met paal, beladen met drie paalsgewijs gerangschikte verkorte sint andreaskruisen) binnen een parelrand. De andere, tegenoverliggende, stempelkop laat drie verschillende stempels zien. De eerste toont de gotische letter 'N', het tweede de afbeelding van een zogenaamde kaardendistel of kaardenbol, en het derde mogelijk de gotische letter 'V' of 'U'. Binnen de V (U) is een stip geplaatst. Ook deze drie stempels zijn gevat in een parelrand. Omdat de stempels nauwelijks tekenen van slijtage vertonen, kan worden verondersteld dat de tang niet al te lang in gebruik is geweest.

Het bijzondere van deze tang is het feit dat er voor het stempelen van gekeurde weefsels een keuze kon worden gemaakt uit één van de drie combinaties. Het was dus niet de bedoeling om met deze tang één groot lood te stempelen.

De twee stempelkoppen met boven driemaal het wapen van Amsterdam en onder de kaardendistel, de gotische letter 'V' of 'U' en de gotische letter 'N' (in spiegelbeeld)

Textielloden

Alle goedgekeurde stoffen werden voorzien van de benodigde loden. Tijdens het verwerken van de stof tot bijvoorbeeld kleding

Voor- en keerzijde van een pinloodje met het wapen van Amsterdam en de gotische letter 'N' (NES-237)

werden de loodjes afgeknipt en kwamen vaak in het stadsafval terecht. Hierdoor vinden we bij opgravingen, niet alleen in Amsterdam maar in geheel Europa, regelmatig textielloden terug.

Ook tijdens het eerste archeologische onderzoek van de Noord/Zuidlijn op het Damrak werden tientallen textielloden aangetroffen, die inzicht geven in de verschillende handelswegen in de late middeleeuwen en daarna. Tot op heden konden behalve aan Amsterdam, loden worden toegeschreven aan onder meer Leiden, Ieper (België) en Colchester (Engeland).

Vanaf de veertiende eeuw waren vooral de Hollandse steden Leiden, Dordrecht en Naarden actief in de productie van en de handel in geweven stoffen. Hierover bestaan geschreven bronnen, maar die behandelen alle de periode vanaf de vijftiende eeuw.[3]

Na de bestudering van de oudste groep van de in Amsterdam opgegraven textielloodjes, die vanwege de ingestempelde afbeeldingen aan Amsterdam konden worden toegeschreven, blijken 31 stuks een interessante relatie met de recent opgegraven merktang te hebben. Het betreffen pin- en pijploden[4] die tussen 1983 en 1994 werden opgegraven aan het Rokin, de Nes, de Nieuwezijds Kolk en de Warmoesstraat. Ze dateren uit de periode 1330-1360. Alle pin- en pijploodjes uit deze groep waren aan de voorzijde gestempeld met het wapen van Amsterdam binnen een parelrand. Zestien loden tonen aan de keerzijde de gotische letter 'N', vier stuks de afbeelding van een kaardendistel en de resterende elf de gotische letter 'V' of 'U'.[5]

Voor- en keerzijde van een pijploodje met het wapen van Amsterdam en de afbeelding van een kaardendistel (ROK1-84)

Voor- en keerzijde van een pijploodje met het wapen van Amsterdam en de gotische letter 'V' of 'U' (NES-112)

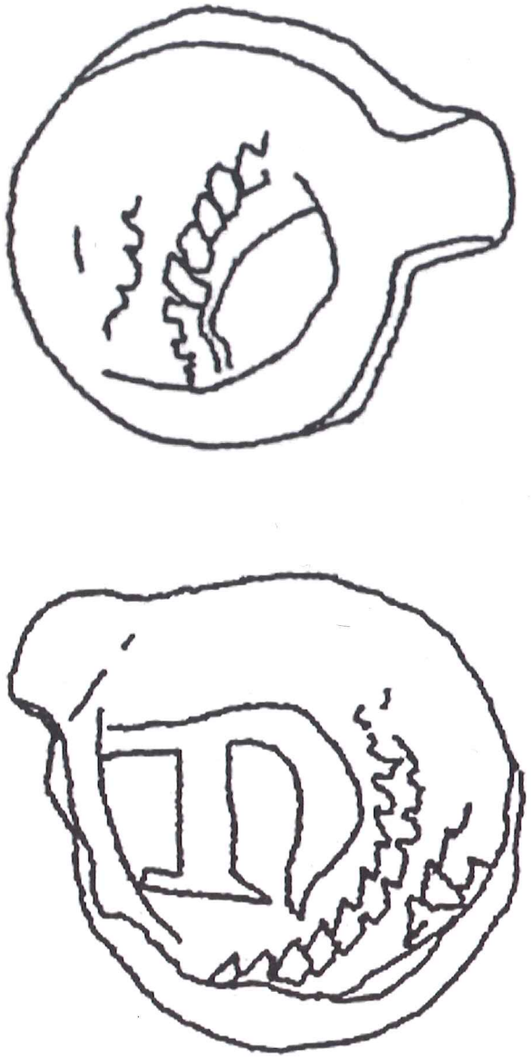

Een pinloodje dat werd opgegraven in de haven van de stad Stade in Duitsland met op de keerzijde de gotische letter 'N'

Van de 31 loodjes konden tot nu toe slechts twee met enige zekerheid aan de teruggevonden tang worden toegeschreven.[6] De overige exemplaren tonen te veel verschillen of zijn te zeer beschadigd om een goede vergelijking mogelijk te maken.[7] De opgegraven loodjes maken duidelijk dat er meerdere tangen in gebruik moeten zijn geweest. In de tang is de kaardenbol bovenaan geplaatst. Op basis van een lakenlood kan geconcludeerd worden dat ook bij een tweede tang de kaardenbol bovenaan was geplaatst.[8] Mogelijk werd bij de plaatsing van de merken in de tang rekening gehouden met de frequentie waarin de merken gebruikt zouden moeten worden.

Tot nu toe is er slechts één textielloodje van het hierboven beschreven type (de gotische letter 'N' in parelrand) bekend dat buiten Amsterdam werd opgegraven. Het nog niet eerder gepubliceerde loodje werd gevonden tijdens archeologisch onderzoek in de haven van Stade, ca. 50 km ten westen van Hamburg. Aan de vondstomstandigheden van dit loodje kon helaas geen datering worden verbonden.[9]

De relatie tussen Amsterdam en Naarden

Zoals in een eerdere publicatie werd gesteld verwijst de letter 'N' naar de stad Naarden.[10] Met name in de vijftiende en zestiende eeuw is Naarden een van de grootste lakenexporteurs van Holland.[11]

De afbeelding van een kaardendistel op een aantal loodjes doet veronderstellen dat hiermee een bepaalde kwaliteit of deelbe-

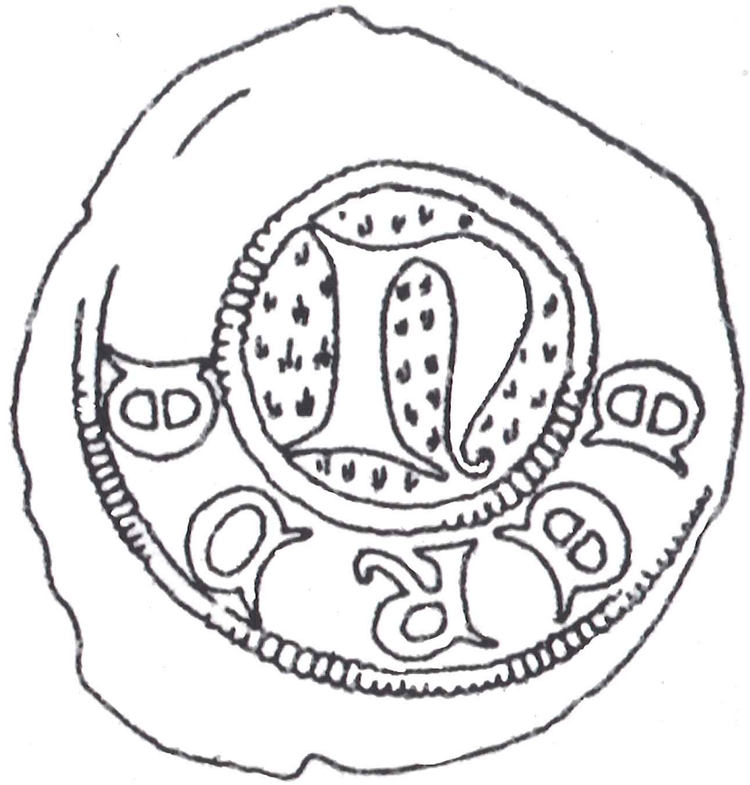

Voorzijde van een Naardens textiellood met de gotische letter 'N' en de tekst 'N EERDE N'. Het pinloodje werd opgegraven in de Deense havenstad Slagelse op het eiland Seeland

werking van de geweven stoffen werd aangegeven.[12] Een kaardendistel werd gebruikt om het pas geweven en geverfde laken mee op te ruwen.[13] Een geschilderde afbeelding van een kaardendistel is thans nog te zien op één van de gewelven van de Grote Kerk te Naarden. Het is het symbool van het Naardense Lakenweversgilde dat in de zestiende eeuw werd opgericht.

Ook de aanduiding van de letter 'V' of 'U' op sommige loodjes lijkt op een stap in het gecompliceerde productieproces te wijzen. De aanduiding zou zeer wel kunnen staan voor het vollen van het laken; het dik en wollig maken door het trappen en stampen met vollersaarde.[14]

De combinatie van het wapen van Amsterdam en de aanduiding van N(aarden) op een aantal textielloden roept vragen op. Toch is er een periode te noemen waarbinnen een dergelijke combinatie plausibel is. Aan het begin van de Hoekse en Kabeljauw-

se twisten, rond 1350, werd Naarden geheel verwoest.[15] Iets ten zuidwesten van de verwoeste nederzetting werd een nieuwe stad gesticht, het huidige Naarden. Het mag duidelijk zijn dat de economie in Naarden (tijdelijk) een grote klap zal hebben gekregen. Mogelijk is er tijdens de opbouwperiode van het nieuwe Naarden sprake geweest van een tijdelijke samenwerking in de textielnijverheid tussen Naarden en Amsterdam, om toch nog van enige inkomsten verzekerd te blijven.[16]

Datering

Zoals hierboven is aangegeven, bevinden zich tussen de vondsten van Amsterdam zeker twee loden waarvan met enige zekerheid kan worden gezegd dat zij met de gevonden tang zijn gemaakt. Ook de overige loden met hun sterk gelijkende afbeeldingen, daterend uit de periode 1330-1360, maken een datering van de tang in het midden van de veertiende eeuw aannemelijk.[17] In ieder geval is de merktang, in combinatie met de hierboven besproken textielloodjes, een goed bewijs van de vroegste tekenen van een georganiseerde textielnijverheid te Amsterdam en Naarden.

Parallellen

Merktangen van soortgelijke constructie en datering als de bijzondere Amsterdamse bodemvondst zijn tot nu toe niet bekend uit opgravingen elders in het land. Wel werd er enige tijd geleden in de Duitse plaats Rostock een bronzen tang opgegraven waarvan de functie waarschijnlijk hetzelfde is. Naast een ander materiaalgebruik is deze tang kleiner (lengte 13,8 cm). Bovendien zijn de armen niet gekruist, maar lopen parallel. De stempelkoppen, die bij dit stuk gereedschap los in de tang moeten worden geplaatst, ontbreken. De vondstomstandigheden van deze 'Plombierzange' duiden op een datering van circa 1250.[18]

Om het beeld wat completer te maken mogen twee uit overlevering bewaard gebleven smeedijzeren merktangen, die zich in de collectie van het Stedelijk Museum De Lakenhal te Leiden bevinden, niet onvermeld blijven.[19] Beide tangen vertonen grote gelijkenis met de merktang van het Damrak. Tevens is uit de literatuur bekend dat het Duitse Focke-Museum te Bremen ook een merktang, die tot in de negentiende eeuw in gebruik is geweest, in haar collectie heeft opgenomen.[20]

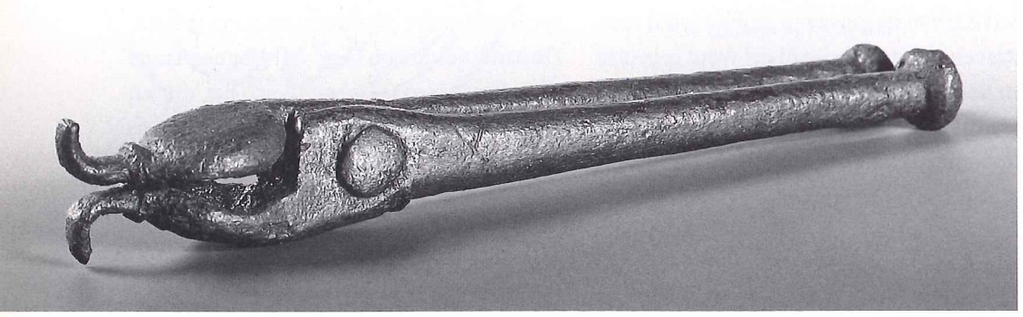

Een bronzen tang uit ca. 1250, opgegraven in de Duitse stad Rostock. Vermoedelijk diende het gereedschap als merktang voor het stempelen van textielloden

Afsluitend

In bovenstaand artikel is één van de vele opmerkelijke vondsten van het Damrak nader belicht. De hoeveelheid informatie, maar ook de nieuwe vragen, die slechts in één object liggen besloten, geeft aan welke schat aan informatie nog aanwezig moet zijn in het overige vondstmateriaal dat inmiddels uit het Damrak kon worden geborgen. Ook in 2007 zal intensief verder worden gewerkt aan het in kaart brengen van het archeologisch erfgoed binnen het tracé van de Noord/Zuidlijn. Behalve de verdere uitwerking van de vondsten van het Damrak, zullen meerdere kleine veldonderzoeken plaats moeten vinden. Mogelijk zal eind 2007 begonnen worden met het grootschalige onderzoek op het Rokin. Over de verdere uitwerking, en wellicht de eerste resultaten van het onderzoek op het Rokin, hopen we in volgende jaarboeken te kunnen berichten.

Smeedijzeren merktangen voor het stempelen van textielloden uit de achttiende eeuw (boven) en de negentiende eeuw (onder)

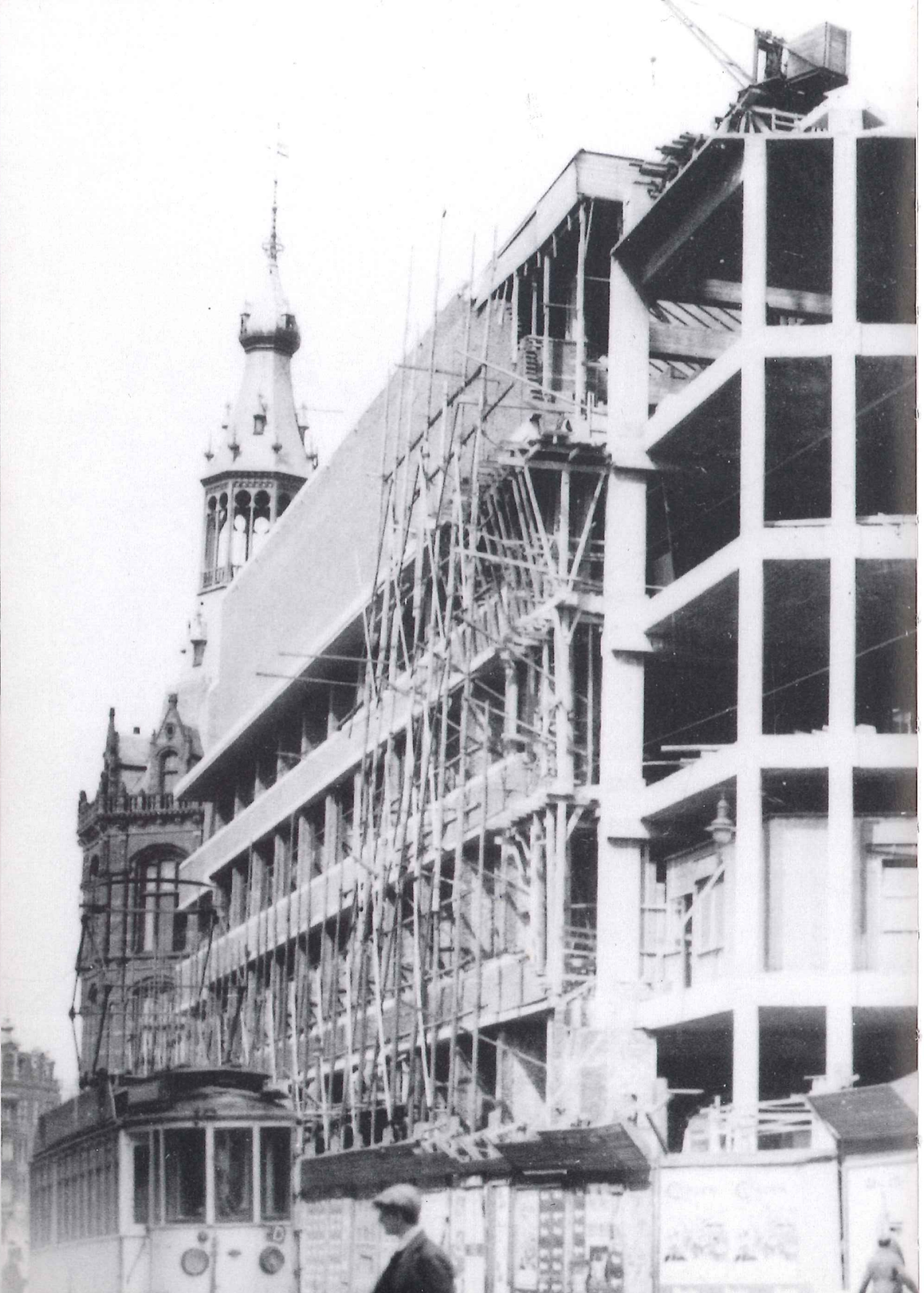

Noten

Van Tussenbroek p. 11

Voor het schrijven van dit artikel is gebruik gemaakt van Wagenaar 1765; Breen 1908; Breen 1914; Burger 1918; Neurdenberg 1930; Dubiez 1958; Van den Hoek Ostende 1963; Ligthart 1967; Visser 1967; Janse, Hart 1977; Zantkuijl 1993; Janse 2000 en Kurpershoek 2004. De technische details van het onderzoek – uitgevoerd door ondergetekende en Dik de Roon – zullen elders in uitgebreidere vorm worden gepubliceerd. De analyse van het dendrochronologisch onderzoek was in handen van dr. K.-U. Heußner, Deutsches Archäologisches Institut, Eurasienabteilung, Berlijn. Dank gaat uit naar Geert van Nieuwstadt voor zijn naspeuringen in het Gemeentearchief Amsterdam en naar Archivolt Architecten te Diemen en DFGeko Aannemers te Amsterdam voor de constructieve samenwerking.

Glaudemans/Hundertmark p. 25

1
Gedurende de laatste restauratie werd in opdracht van BMA een bouwhistorische documentatie uitgevoerd door H. Hundertmark, bouwhistoricus te Oss.

2
Het ontwerp was van R. Redtenbacher. Deze werkte in de jaren 1874-1879 voor de Rijksadviseurs voor de Monumenten van Geschiedenis en Kunst, onder andere voor P.J.H. Cuypers. Er is over hem niets in het Cuypersarchief te vinden, en ook niet in het archief van Binnenlandse Zaken, Kunsten en Wetenschappen. Vriendelijke mededeling A. van Leeuwen, 's-Hertogenbosch.

3
De architect publiceerde de plannen in de vorm van een tweetal platen die deel uitmaakten van een veel grotere reeks, *Mededeelingen van de Rijks-adviseurs voor de Monumenten van Geschiedenis en Kunst* 1921, platen 34 en 35.

4
M. Pruijs, Beschrijving van de kerk Dorpsweg 55, Ransdorp, 2000 BMA.

5
Restauratiedossier, archief BMA.

6
Messer 1942, 82.

7
Stenvert e.a. 2006, 480-481.

8
Haslinghuis 1922-1923.

9
Jan Poyt wordt als bouwmeester van beide projecten genoemd in een in 1542 voor de rechtbank afgelegde verklaring door collega en toenmalig Kampener stadsmetselaar Reyner Lambrects van Delfft: 'Mr. Jan Poyt oft Poeyt, den toerne to Rarip [Ransdorp] in Waterlant ende to Loenen'. Kolman 1993, 196-197 en 291. De toren van Loenen werd eveneens rond 1525-1530 gebouwd. Zie Stenvert e.a. 1996, 148-149.

10
Messer 1936, 65.

11
Messer 1942, 81-82.

12
Dat men geen perspectief in afbouw zag, blijkt uit het gegeven dat ook een zandstenen ornament, bedoeld als bovenste afdekking van een hoeksteunbeer, werd aangetroffen in de vulling van de muur. Bij de restauratie werd het element als beëindiging van een van de steunberen hergebruikt en werden de andere drie hoeken van een kopie voorzien. Messer 1942, 82.

13
De verspreiding van de vormentaal is mede ingegeven door de in toenemende mate geprefabriceerde natuurstenen ornamenten die werden geëxporteerd.

14
Van den Berg 1987, 83-84 en Migom 2004, met name 42-49.

15
Strijbos 1995, 29-35. Zie vooral de torens van Hilvarenbeek, Oirschot en Asperen. Zie tevens Migom 2004.

16
Tot deze groep behoren behalve Jan Poyt ook Clemens van der Goude, Cornelis Joes uit Breda, Herman Pouwels, Cornelis Fredericks en Hendrik Lambrechts uit Hoogstraten, die lang medewerker was van Rombout Keldermans. Meischke 1987, 189.

17
Meischke 1988, 94.

18
Meischke leest in de Kampense verklaring [noot 9] abusievelijk 'Loeven' (Leuven) in de plaats van 'Loenen'. Hierdoor dicht hij Poyt ook verblijf en werk in Leuven toe. Meischke 1988, 95.

19
'Item betaelt meester Jan Poyt, steenhouwer van alcmar alsoe hy hier ontboden om dat nyeuwe werck te besien ende heeft daer ghemaect twee patroenen.' Van den Berg 1987, 77 en daar noot 51. Tevens Meischke 1988, 95-96.

20
Van den Berg 1987, 70.

21
Meischke 1988, 96 en afb. 24.

22
Van der Hoeve en Tel 2005, 47 en Meischke 1988, 96.

Kranendonk/Krook/ Van de Brand p. 37

De auteurs danken mevrouw dr. Jori Zijlmans, conservator van het Stedelijk Museum De Lakenhal te Leiden, de heer A. Medema, archivaris Stadsarchief Naarden, dr. Felix Biermann, Lehrstuhl für Ur- und Frühgeschichte, Ernst-Moritz-Arndt-Universität Greifswald, Duitsland en de heer Dieter Hittinger uit Hallstadt, Duitsland. Bovenal verdienen alle medewerkers aan het project Archeologie Noord/Zuidlijn grote dank.

1
Kranendonk en Gawronski 2006: behalve het Damrak zijn de locaties Stationsplein en het Rokin geselecteerd voor grootschalig archeologisch onderzoek.

2
Deze publicatie is een vervolg op het eerste bericht over het archeologisch onderzoek van de Noord/Zuidlijn (zie Kranendonk en Gawronski 2006), en een aanvulling op een eerder gepubliceerd artikel over de oudste opgegraven Amsterdamse textielloden (zie Krook 2002).

3
Zie verder Kaptein 1998, Posthumus 1908-1939 en De Vrankrijker 1936.

4
Een pinlood bestaat uit twee schijven die met een strip aan elkaar zijn verbonden. De ene schijf bezit een gespleten pin; de ander een gat in het midden. Door de schijfjes naar elkaar toe te vouwen, en de pin door het gat te halen, kon het geheel dichtgevouwen en dichtgeknepen worden. Een pijplood is een hol lood dat over een aantal kettingdraden werd geschoven en daarna werd dichtgeknepen. Zie ook Krook 2002.

5
Krook 2002, 60 en afbeelding p. 62 (boven): ten onrechte werd aanvankelijk de groep van elf loodjes met de afbeelding van een gotische letter 'V' geïnterpreteerd als een variant van de gotische letter 'N'.

6
De loodjes met vondstnummer ROK1-243 en NES-112.

7
Het loodje NZK6-48 heeft de letter V (U) in wat ogenschijnlijk een kabelrand is. Het stadswapen op de keerzijde is echter identiek aan het wapen op de tang. Mogelijk is dezelfde pons die gebruikt was bij de vervaardiging van de gevonden tang, ook gebruikt bij de vervaardiging van een 'tweede' tang. Het V (U)-merk is echter helaas nogal vaag.

8
Het betreft een lood met vondstnummer ROK1-84.

9
Vriendelijke mededeling Dieter Hittinger uit Hallstadt, Duitsland.

10
Liebgott 1975, 39, afb. 10. Zie ook Baart 1988, 101-103, afb. 4 en 7 en Krook 2002, 60-61.

11
De Vrankrijker 1936, 1947; Kaptein 1998.

12
Het nagenoeg ontbreken van de hier voorgestelde loden in vondstcomplexen buiten Amsterdam zou ook op een interpretatie als deelbewerkingslood kunnen wijzen. Na eindkeuring van de stof zullen de deelloden zijn verwijderd, en zal het definitieve eindlood zijn bevestigd.

13
De Vrankrijker 1936, 159: voor het ruwen van de geweven stoffen werd een houten frame gebruikt waarin diverse zaadbollen van de Grote Kaardenbol of Weverskaarde *(Dipsacus fullonum)* zaten geklemd.

14
De Vrankrijker 1936, 159.

15
Zie verder: Internet www.dekenaathilversum.nl/parochie_1.html en http://nl.wikipedia.org/wiki/Naarden.

16
Zie ook Baart 1988, 103: hij wijst ook op de mogelijkheid van een tijdelijke periode van samenwerking tussen Amsterdam en Naarden.

17
Zie De Baar 2006, 52: de tang is daar opgenomen met een bij nader inzien incorrecte datering van 1450-1550.

18
Biermann 2005, 110, afb. 5: bodemvondst Grubenstraße 19-23, Rostock, Duitsland.

19
Overvoorde 1924, 127: inv.nr. 1602 en Ibid, 51: Inv.nr. 1604.

20
Rech 2004, 345.

Jayasena p. 47

1
Evers 1999, 127; Van Voolen en Cahen 1987, 157.

2
Van Agt 1974, 28.

3
Beschreven in een laatachttiende-eeuwse boedelbeschrijving, in Van Agt 1974, 28.

4
Van Agt 1974, 19.

5
Van Agt 1974, 28.

6
Het uit 1737 daterende mikwe bevond zich in een gebouwtje naast de synagoge aan de Drieringensteeg en is in 2000 opgegraven door de Sectie Archeologie, Gemeente Amersfoort. Zie Jayasena 2000, 3-4.

7
Dautzenberg 2003.

8
Van Agt 1974, 61.

9
Van Agt 1974, 28.

10
Ten Hallers e.a. 1979.

Gawronski/Veerkamp p. 59

1
Groen z.j., 81. In deze tijd was ook een aantal 'verswaterbakken' van grotere omvang in gebruik genomen. Zie Visser 1972.

2
Een dergelijke situatie is bij een waarneming aan de Oudezijds Achterburgwal gedocumenteerd (OZA8).

3
Dit was het geval bij de waterkelders in de gewelven van het Scheepvaartmuseum (bouwhistorische opname BMA door G. van Tussenbroek en D. de Roon) en de waterkelder aan de Bellamystraat.

4
Dit betrof een opgraving in 1996 aan de Valkenburgerstraat (VAL).

5
Dit formaatonderscheid heeft een zeker hypothetisch karakter en kan met toekomstige uitbreidingen van de archeologische steekproef nader worden gedifferentieerd, waarbij mogelijk 1,7 m^2 als ondergrens en 3,3 m^2 als bovengrens gaan gelden.

6
Maximale inhoud = $\frac{(\pi r 2 l) + (h - r) b l.}{2}$

Bij deze berekening is verondersteld dat de koepel een zuiver tongewelf (een halve cilinder) is. De straal van deze cilinder = de helft van de breedte van de waterkelder. De hoogte van de rechthoekige bak = de gemeten hoogte minus de straal van de cilinder (gh-r) = h.

Krabbe p. 71

1
Witkamp 1861, 340. Bert Gerlagh, Wilfred van Leeuwen en Geert van Nieuwstadt worden zeer bedankt voor hun suggesties en aanvullingen.

2
Geciteerd door Niemeijer 1991 en Wansink 1996. In deze artikelen wordt uitgebreid ingegaan op de iconografische aspecten van de schilderingen. Overigens waren er vijf voorstellingen en geen vier, zoals Van Gool beweert.

3
De kopieën heeft Andriessen overigens niet ter plekke gemaakt; hij gebruikte de voorstudies ('modellen') van De Roore.

4
Volgens Wansink 1996 moeten de schilderingen in de kamer linksvoor hebben gezeten, omdat op de schildering die tussen de schouw en het raam was geplaatst het licht van links komt. Een aantal gegevens weerspreekt deze veronderstelling. De linker kamer heeft een nagenoeg vierkant grondplan, terwijl de rechter kamer rechthoekig is, net als de plafondschildering die in het vertrek was aangebracht. Bovendien is in de linker kamer tegenover de schouw een deur geplaatst, wat in strijd is met de mededeling van Andriessen.

5
A.C.W. 1875, 260.

6
'Hulpkrachten' 1902, 328.

7
Hofland 1998, 52. Fuld was van 1873 tot zijn dood in 1883 raadslid. Hij

was verder lid van tal van verenigingen en instellingen en commissaris van de Nationale Hypotheekbank. Zie verder Van den Berg 1992, 138-139.

8
Voor een typologisch overzicht van de Amsterdamse bankgebouwen: Van Leeuwen 1996. Pas na 1895 ontwikkelde zich een typische bankplattegrond met centraal daarin de grote publiekshal die verscheidene verdiepingen beslaat, met lichtval van boven.

9
Op de plattegrond van de 'bestaande toestand' uit 1927 zijn de kamers op de bel-etage omschreven als 'kantoorruimten'. De kamers waren waarschijnlijk al sinds 1860 als zodanig in gebruik. Outshoorn ontwierp daarna bankgebouwen voor de firma's Lippmann, Rosenthal en Co. (1869) en Wertheim en Gompertz (1871-72), beide in Amsterdam.

10
Op 11 augustus van dat jaar had Fuld van de 'bouwopzichters' toestemming gekregen om de nieuwbouw te realiseren, op 12 januari 1860 kreeg hij permissie om het hoofdhuis te verbouwen. GAA, 5180 (archief Publieke Werken), 363 (1859) en 381 (1860).

11
Kuiper 1863. In zijn artikel geeft Kuiper inzicht in de wijze van bevestiging van de ornamenten: 'met ijzeren ankers bekleed met lood, met portland-cement in het metselwerk en met houtschroeven aan het raamwerk der lijst'. Zie ook Krabbe 1998, 145-148 en Stokroos 1984, 26.

12
Witkamp 1861, 340.

13
Voor de firma Schütz die ook zink vervaardigde: Stokroos 1983, 27-29.

14
Krabbe 1998, 168-171.

15
Achter het trappenhuis, in de restruimte van het trapezium, waar momenteel de lift is gesitueerd, lag oorspronkelijk een tweede, minder representatief trappenhuis.

16
Op een plattegrond uit 1927 is de kamer aan de zuidoostzijde aangeduid als salon en de noordoostelijke kamer als slaapkamer. Het tussenliggende vertrek wordt vermeld als kamer. Aan de achterzijde in de noordwestelijke hoek waren in 1927 een huiskamer en keuken en in de uitbouw een badkamer ondergebracht.

17
Hofland 1998, 52.

18
Hij bewoonde het huis tot 1919, toen het werd verkocht aan de *Amsterdamsche Coöperatieve Keuken*. Zie Enschedé 1919.

19
Smit 2005, 45.

20
Hilkhuijsen 2001, 51 en afbeeldingen 65 en 69.

21
De ontwerptekeningen berusten in het Archief BWT, 42125 (verbouwing Van Gendt)

22
Deze behelsde een verandering van de uitbouw aan de achterzijde. Hij ontwierp ook boven de lichtkoepel van het trappenhuis een zadeldak van glas. Archief BWT, 42125 (verbouwing Klomp).

Pellemans/Van der Horst p. 85

*
Over kleur bestaan veel los verspreide en soms moeilijk te vinden folders en brochures. De belangrijkste literatuur, die een goede ingang op het thema biedt, is te vinden bij Denslagen en De Vries 1984, Simis 1992, Zantkuijl 1993 en Van Wijk z.j.

De Roon/Smit p. 95

1
De verbouwingsplannen zijn ontworpen door Kees Doornenbal van Rappange & Partners Architecten, die wij bedanken voor de rondleiding en het delen van zijn kennis en inzichten. Verder zijn wij Geert van Nieuwstadt dank verschuldigd voor het uitgebreide onderzoek in het Archief van Bouw- en Woningtoezicht (Gemeentearchief Amsterdam). Eind jaren tachtig, toen het gebouw gesloopt dreigde te worden voor een warenhuis, brak Izak Salomons een lans voor de kwaliteiten ervan: 'Telecomgebouw miskende schoonheid'. De moeizame bouwgeschiedenis – uiteindelijk was het gebouw pas in 1928 volledig beschikbaar – is onder andere beschreven door Kisjes 1936.

2
Voor een korte geschiedenis van het ontstaan en de bebouwing van de Raadhuisstraat: De Groot 1993.

3
De vormgeving is vergelijkbaar met Crouwels bekende Post- en Telegraafkantoren te Utrecht (1917-1924), Haarlem (1920) en Arnhem (1920-1921). In Amsterdam was, behalve het vereenvoudigen van het ontwerp, nog even sprake van het verlagen van het gebouw: 'Ook aan dit gebouw zal z.g. bezuinigd worden, door er één etage af te halen, maar ik hoop er toch nog iets van terecht te brengen.'

(Nederlands Architectuurinstituut Rotterdam, Archief Crouwel, inv.nr. g 291, brief d.d. 8 oktober 1923). De bezuinigingsdrift, als gevolg van de crisistijd, trof onder andere ook de gebouwen te Haarlem (waar de ontworpen toren niet werd uitgevoerd) en Utrecht (bouwbeeldhouwwerk en glas in lood).
Over de reorganisatie van het rijksbouwwezen door J.C.E. baron van Lynden en zijn harde hand bij het doorvoeren van kostenbesparingen, zie Van der Peet en Steenmeijer 1995, 364-369.

4
Crouwel 1925.

5
Van der Peet en Steenmeijer 1995, 399.

6
De Telegraaf, 16 december 1927 (avondblad).

Literatuur

- **A.C. W.,** 'Cornelis Outshoorn', in: *Eigen Haard. Geïllustreerd Volkstijdschrift* (1875), nr. 31, 260-262.
- **Agt, J.F. van,** *Synagogen in Amsterdam,* 's-Gravenhage 1974.
- **Baar, P.-P. de,** 'Rivierbodemschatten uit het Damrak; Duizenden vondsten 'boven water' gebracht', in: *Ons Amsterdam* 58, februari 2006, 48-52.
- **Baart, J.M.,** 'De materiële stadskultuur', in: E.H.P. Cordfunke, F.W.N. Hugenholz, Kl. Sierksma (red.), *De Hollandse stad in de dertiende eeuw,* Muiderberg 1988, 93-112.
- **Baart, J.M.,** 'De opkomst van nijverheid en handel in Holland', in: A. Carmiggelt (red.), *Rotterdam Papers VII,* Rotterdam 1992, 125-133.
- **Berg, B. van den,** 'Kerkelijke bouwprojecten van de bouwmeesters uit de Keldermans-familie', in: J. van Mosselveld (red.), *Keldermans. Een architectonisch netwerk in de Nederlanden,* 's-Gravenhage etc. 1987, 61-87.
- **Berg, N.P. van den,** 'Een geschenk aan de stad Amsterdam. Achtergronden van de Bibliotheca Rosenthaliana', in: *Jaarboek Amstelodamum* 84 (1992), 131-158.
- **Biermann, F.,** 'Chinesische Seide und Oostburger Gewebe – Spätmittelalterlicher Tuchhandel in Mecklenburg – Vorpommern', in: H. Jöns e.a. (red.), *Archäologie unter dem Straßenpflaster; 15 Jahre Stadtkernarchäologie in Mecklenburg-Vorpommern,* 39, Schwerin 2005, 107-110.
- **Breen, Joh.C.,** 'De verordeningen op het bouwen te Amsterdam, vóór de negentiende eeuw', in: *Jaarboek Amstelodamum* 6 (1908), 109-148.
- **B[reen] Joh. C.,** 'Amsterdam bedreigd en beveiligd', in: *Maandblad Amstelodamum* 1 (1914) 9, 65-67.
- **Burger C.P. jr.,** 'Amsterdam in het einde der zestiende eeuw. Studie bij de uitgaaf van den grooten plattegrond van 1597', in: *Jaarboek Amstelodamum* 16 (1918), 1-101.
- **Crouwel, J.,** 'Ontwerp voor het Rijkskantoorgebouw voor Geld- en Telefoonbedrijf te Amsterdam', in: *Bouwkundig Weekblad* 46 (1925), 96-99.
- **Dautzenberg, S.,** *De opgraving van de Caepse Kas, Hortus Botanicus te Amsterdam,* Zaandijk 2003 (Hollandia reeks 14).
- **Denslagen, W.F. en A. de Vries,** *Kleur op historische gebouwen.* 's-Gravenhage 1984.
- **Dubiez, F.J.,** 'De Montelbaanstoren, zijn betekenis voor de verdediging van Amsterdam in vroeger dagen', in: *Ons Amsterdam* 10 (1958), 26-32.
- **E[nschedé], J.W.,** 'Keizersgracht 452 hoek Molenpad', in: *Maandblad Amstelodamum* 6 (1919), 79.
- **Evers, L.,** *Jodendom voor beginners,* Amsterdam 1999.
- **Groen jr., J.A.,** *Een cent per emmer. Het Amsterdamse drinkwater door de eeuwen heen,* Amsterdam z.j.
- **Groot, A. de,** 'De geschiedenis van de Raadhuisstraat. Planning, aanleg en architectonische vormgeving van Amsterdams westelijke verkeersweg', in: *De Sluitsteen* 9 (1993), nr.1/2, 3-37.
- **Hallers, F.D. ten e.a.,** *Restauratieplan Hoogduitse Synagogen aan het Jonas Daniël Meijerplein te Amsterdam ten behoeve van de vestiging van het Joods Historisch Museum,* z.p. 1979.
- **Haslinghuis, E.J.,** 'Twee torens en hun bouwmeester', in: *Het Gildeboek* 5 (1922-1923), nr. 1, 26-29.
- **Hilkhuijsen, J.,** *Delftse Art Nouveau. Onderwijs en ontwerp van Adolf le Comte (1850-1921), Karel Sluyterman (1863-1931) en Bram Gips (1861-1943),* Assen etc. 2001.
- **Hoek Ostende, J.H. v.d.,** 'De Montelbaanstoren', in: *Maandblad Amstelodamum* 50 (1963), 69-71.
- **Hoeve, J.A. van der en T.M. Tel,** 'De bouwgeschiedenis van de Alkmaarse Kapelkerk', in: C. Rogge (red.), *De Alkmaarse Kapelkerk; geschiedenis en restauratie,* Hilversum 2005, 9-100.
- **Hofland, P.,** *Leden van de Raad. De Amsterdamse gemeenteraad 1814-1941,* Amsterdam 1998.
- 'Hulpkrachten', *De Opmerker* 37 (1902), 327-329.
- **Janse, H. en L.J. Hart,** *Torens. Hoogtepunten in de Lage Landen,* Amsterdam 1977.
- **Janse, H.,** *Middeleeuwse stadswallen en stadspoorten in de Lage Landen,* 3e dr., Zaltbommel 2000.
- **Jayasena, R.M.,** 'Archeologisch onderzoek van het mikwe in Amersfoort', in: *Nieuwsblad Monumentenzorg en Archeologie* (2000) 3-4.
- **Kaptein, H.,** *De Hollandse textielnijverheid 1350-1600; conjunctuur & continuïteit,* Hilversum 1998.
- **Kisjes, J.,** 'Enkele grepen uit het postwezen te Amsterdam No. 6', in: *P.T.T. Nieuws* 5 (1936), 6 (16 maart), 91-93.
- **Kolman, Chr. J.,** *Naer de eisch van 't werck. De organisatie van het bouwen te Kampen 1450-1650,* Utrecht 1993
- **Krabbe, C.P.,** *Ambacht Kunst Wetenschap: bevordering van de bouwkunst in Nederland 1775-1880,* Zwolle etc. 1998.
- **Kranendonk, P. en J. Gawronski,** 'Zeven op het Damrak; archeologie en de Noord/Zuidlijn', in: J. Gawronski, F. Schmidt en M.-Th. van Thoor (red.), *Amsterdam Monumenten & Archeologie* 5, Amsterdam 2006, 10-17.
- **Krook, W.,** 'Het Amsterdamse stadswapen; afbeeldingen op opgegraven veertiende-eeuwse textielloden', in: J. Gawronski, F. Schmidt en M.-Th. van Thoor (red.), *Amsterdam Monumenten & Archeologie 1,* Amsterdam 2002, 56-63.
- **Kuiper, G.H.,** 'Terra-cotta', in: *Bouwkundige Bijdragen* 13 (1863), 173-178.
- **Kurpershoek, E.,** *Amsterdam verdedigd. Bescherming van de stad,* Amsterdam 2004 (Open Monumentendag).
- **Leeuwen, W.R.F. van,** 'Een huis voor de Mammon. Amsterdamse bankgebouwen 1860-1890; een typologische verkenning', *De Sluitsteen* 12 (1996), 21-57.
- **Liebgott, N.-K.,** 'Da klæde var en 'mærkevare', in: *Nationalmuseets Arbejdsmark,* Kopenhagen 1975, 35-46.
- **Ligthart, H.M.,** 'Het stadswaterkantoor', in: *Ons Amsterdam* 19 (1967), 226-231.
- *Mededeelingen van de Rijksadviseurs voor de Monumenten van Geschiedenis en Kunst (1879),* 's-Gravenhage 1921.
- **Meischke, R.,** 'Reizende bouwmeesters en Brabantse handelsgotiek', in: J. van Mosselveld (red.), *Keldermans. Een architectonisch netwerk in de Nederlanden,* 's-Gravenhage etc. 1987, 183-190.
- **Meischke, R.,** 'Het steenhouwersvak, de mensen achter de gotiek', in: R. Meischke, *De gotische bouwtraditie. Studies over opdrachtgevers en bouwmeesters in de Nederlanden,* Amersfoort 1988, 46-113.
- **Messer, J.P.,** 'De toren van Ransdorp', in: *Maandblad Amstelodamum* 23 (1936), 65.
- **Messer, J.P.,** 'De toren van Ransdorp', in: *Maandblad Amstelodamum* 29 (1942), 81-82.
- **Migom, S.,** *Van klei tot kerk; Baksteengotiek in de Kempen,* Antwerpen 2004.
- **Neurdenberg, E.,** *Hendrick de Keyser. Beeldhouwer en bouwmeester van Amsterdam,* Amsterdam 1930.
- **Niemeijer, J.W.,** 'Een Amsterdamse zaal van Jacques de Roore', in: *Bulletin van het Rijksmuseum* 39 (1991), nr. 4, 440-444.
- **Overvoorde, J.C.,** *Catalogus van voorwerpen in het Stedelijk Museum De Lakenhal te Leiden,* 2e dr. Wassenaar 1924.
- **Peet, C. van der en G. Steenmeijer (red.),** *De Rijksbouwmeesters. Twee eeuwen architectuur van de Rijksgebouwendienst en zijn voorlopers,* Rotterdam 1995.
- **Posthumus, N.W.,** *De geschiedenis van de Leidsche lakenindustrie,* 2 dln. 's-Gravenhage 1908-1939.
- **Rech, M.,** *Gefundene Vergangenheit; Archäologie des Mittelalters in Bremen.* Bremer Archäologische Blätter 3, Bremen 2004.
- **Salomons, I.,** 'Telecomgebouw miskende schoonheid', in: *Het Parool* 17 februari 1989.
- **Simis, L.,** *Grondig onderwys in de schilder- en verw-kunst.* Bewerkt naar het gelijknamige leerboek uit het begin van de 19de eeuw van Lambertus Simis en aangevuld door H. Janse, RV Bijdrage 13, Zeist etc. 1992.
- **Smit, J.,** *'Schauseiten,* blinde muren en *cosy corners.* Het behaaglijke thuis van Ed. Cuypers', in: J. Gawronski, F. Schmidt en M.-Th. van Thoor (red.), *Amsterdam Monumenten & Archeologie* 4 (2005), 36-49.
- **Stenvert, R. e.a.,** *Monumenten in Nederland. Utrecht,* Zeist etc. 1996.
- **Stenvert, R. e.a.,** *Monumenten in Nederland. Noord Holland,* Zeist etc. 2006.
- **Stokroos, M.,** *Terra cotta in Nederland. Het gebruik van terra cotta en kunststeen in de 19e eeuw,* Amsterdam 1984.
- **Stokroos, M.,** *Zink in Nederland. Het gebruik van het metaal zink in de 19e eeuw,* Amsterdam 1983.

- **Strijbos, H.,** *Kerken van heren en boeren; Bouwhistorische verkenningen naar de middeleeuwse kerken in het kwartier Kempenland,* 's-Hertogenbosch 1995.
- **Visser, J.B.,** 'Het witte torenplan van Publieke Werken', in: *Ons Amsterdam* 19 (1967), 12-14.
- **Visser, J.B.,** 'Stedelijke verswaterbakken onder de openbare weg', in: *Werk in Uitvoering* 22 (1972) 7, 294-300.
- **Voolen, E. van en J. Cahen,** 'Joods Historisch Museum van Nieuwmarkt naar Jonas Daniël Meijerplein 1. Geschiedenis van het museum', in: *Ons Amsterdam* 39 (1987), 114-116.
- **Voolen, E. van en J. Cahen,** 'Joods Historisch Museum van Nieuwmarkt naar Jonas Daniël Meijerplein. Het Hoogduits-synagogencomplex', in: *Ons Amsterdam* 39 (1987), 155-160.
- **Vrankrijker, A.C. J. de,** 'De textielindustrie van Naarden', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 51 (1936), 152-164 en 264-283.
- **Vrankrijker, A.C. J. de,** *Naerdincklant,* Den Haag 1947.
- **Wagenaar, J.,** *Amsterdam in zyne opkomst, aanwas, geschiedenissen etc.* Tweede stuk. Amsterdam 1765.
- **Wansink, C.J.A.,** 'Een "kamer in het rond" van Jacques Ignatius de Roore (1686-1747)', in: *Oud-Holland* 110 (1996), 85-93.
- **Wijk, W. van,** *Dordtse kleuren,* Dordrecht z.j.
- **Witkamp, P.H.,** 'Het huis van den heer Fuld te Amsterdam', in: *Nederlandsch Magazijn* 1861, nr. 43, 337-340.
- **Zantkuijl, H.J.,** *Bouwen in Amsterdam. Het woonhuis in de stad.* Volledige herdruk in één band met addenda en geïntegreerd register. Amsterdam 1993.

Register

A

Abma en Hazewinkel · 127
Academie van Bouwkunst · 107
Adams, P. · 74
Alberts, A. · 121
Algemeen Handelsblad · 99
Alkmaar · 32, 35
  Grote Kerk · 32
  Stadhuis · 35
  Kapelkerk · 35
Amersfoort · 52, 132
Amstel · 16, 38, 47, 59, 72
Amstelafzetting · 38
Amstel Hotel · 74, 75
Amstelveenseweg · 126
Amsterdam passim
Amsterdam-Noord · 121
Amsterdamsche Coöperatieve Keuken · 76
Amsterdamse Federatie van Woningkorporaties · 120
Amsterdamse Poort · 121
Amsterdamse School · 26, 98
Andriessen, Jurriaan · 74, 133
Apollo · 78
Archeologisch depot · 38
Archeologisch onderzoek · 37, 42, 47, 53, 57, 59, 60, 132
Architectuur 1986 · 122
Architectuur in Nederland · 119
Architectuurordekaart · 107
Arnhem · 76, 134
  Post- en Telegraafkantoor · 134
Asjkenaziem (zie Hoogduitse joden)
Asperen · 132
Atelier PRO · 126
Atlas 19de-eeuwse ring · 107
Atlas Sociale Woningbouw Amsterdam · 120, 127

B

Bakstenen, geprofileerde · 30
Bankiersfirma Becker & Fuld · 75
Bartning, Otto · 120
Bellamystraat · 62, 69, 125, 127, 133
Berlijn · 23, 131
Berlijns blauw · 89
Bestelhuis van de Nederlandse Boekhandel · 96
Beukenplein · 112
Beuningenstraat, Van · 120
Bickerseiland · 128
Bierbrouwers · 59, 60
Bierproductie · 60
Bijlmermeer · 107
Bilderdijkstraat · 119, 125
Bindmiddelen · 89, 91
Binnengasthuisterrein · 121
Binnenkant · 11
Blasiusstraat · 116
Blijstra, Rein · 107-110
Bodemmonsters · 38
Borneoblok · 116
Bosch, Hans · 121
Bosch, Theo · 122, 128
Bouwhistorisch onderzoek · 30
Bouwkundig Weekblad · 100
Bouwkundige Bijdragen · 77
Brabantse handelsgotiek · 25, 30, 32, 35
Breda · 132
Bremen, Focke-Museum · 45
Bremer groen · 89
Brouwers, Ruud · 122
Bureau Duinker, Van der Torre · 125, 127
Bureau Duinker, Van der Torre, Duvekot · 122
Bureau Monumenten & Archeologie (BMA) · 8, 11, 20, 29, 47, 85, 93, 112, 114, 115, 116, 131, 133
Bureau Monumentenzorg · 22
Burgemeester en Wethouders · 20
Byzantium · 124, 125

C

Caisson · 38
CASA · 121
Coenen, Jo · 124
Colchester (Engeland) · 40
Commissie van Financiën · 12, 20
Commissie voor het Stadsschoon 90
Comte, Adolfle · 83
Conrad, F.W. · 74
Crouwel, J.F. · 96, 99, 100, 101, 102, 134
Cuypers, Ed. · 71, 80-82
Cuypers, P.J.H. · 131

D

Da Costakade · 125
Damrak · 37, 40, 45, 132

AMSTERDAM

Monumenten & Archeologie 6

Onder redactie van
V. van Rossem
G. van Tussenbroek
J. Veerkamp

BIBLIOTHEEK
bureau Monumenten & Archeologie
Amsterdam
nummer: 5542 Atheneo
signatuur: C.1 amst(6)

Bureau Monumenten & Archeologie
Uitgeverij Bas Lubberhuizen